

ספרי שאלות ותשובות כמקור לחקר תופעת הנשים העגונות בחברה היהודית

(1850 בערך - 1896)

מאת חיים שפרבר

מבוא

בעוד היקף המחקר ההלכתי על עגונות נרחב ביותר,¹ המחקר ההיסטורי של תופעת העגונות במאה הי"ט כמעט שאינו קיים² – מאמר זה הוא חלק ממחקר על תופעת הנשים העגונות בחברה היהודית משנת 1850 עד שנת 1896 (בעיקר משנת 1857 ואילך). במאמר נעשה ניסיון למפות את המידע על עגונות בספרות הרבנית של התקופה, במיוחד בספרי שאלות ותשובות. ספרות רבנית מהווה את אחד ממקורות המידע החשובים ביותר על עגונות, מקור שני בחשיבותו ובהיקפו רק לעיתונות היהודית של המאה הי"ט.³ הסקר המובא כאן הוא חלק ממחקר זה.

לצורך המחקר הוגדרו שמונה סוגים עיקריים של עגונות, כדלהלן:⁴

1. נשים שננטשו על ידי בעליהן, ועקבות הבעל נעלמו. ברוב המקרים כשלה העגונה בניסיונה לאתר את עקבות הבעל. בידינו מידע על מספר קטן ביותר של גברים עגונים, שננטשו על ידי

¹ ראה היחידה לחקר עגונות באוניברסיטת מנצ'סטר: <http://www.mucjs.org/agunahunit.htm>. וראה גם: Aviad HaCohen, *The Tears of the Oppressed: an Examination of the Agunah problem: Background and Halachic Sources*, New York, 2004; Michael J. Broyde, *Marriage, Divorce and the Abandoned Wife in Jewish Law*, New York, 2000. והשווה: "Survey of recent Halachic periodical literature: A 19th century 'Agunah' problem and a 20th century application", *Tradition* 38, 2 (2004), pp. 15-48. "עגונים" (שהיו מיעוט מבוטל), ולא אתיחס לכך יותר.

² בין יוצאי הדופן היחידים ניתן למנות את המחקרים הבאים: CheaRan Freeze, *Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia*, Hanover, NH & London, 2002; Margalith Shilo, *Princess or Prisoner? Jewish Women in Jerusalem, 1840-1914*, Hanover, NH & London, 2005, esp. pp. 190-197; Mark Baker, "The Voice of Deserted Jewish Women, 1867-1870", *Jewish Social Studies* new series 2, 1 (1995), pp. 98-123, reprinted: Anna Rosner Blay (ed.), *Eshkolot: Essays in Memory of Rabbi Ronald Lubofsky*, Melbourne 2002, pp. 73-92. מחקר של גור אלרואי, המהפכה השקטה – ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית, 1875-1924, ירושלים תשס"ח, עמ' 124-132, דן רק בעגונות מראשית המאה העשרים; וראה גם גור אלרואי, "נשים עזובות בשלהי התקופה העות'מאנית וראשית המנדט", ישראל 15 (2009), עמ' 93-116.

³ על העיתונות כמקור לחקר תופעת העגונות ראה חיים שפרבר, "תופעת הנשים העגונות בחברה היהודית במזרח אירופה וביטוייה בעיתונות היהודית, 1857-1896", דברי הקונגרס החמישה עשר למדעי היהדות (ירושלים 2-6 באוגוסט 2009), מהדורה מקוונת, <http://www.jewish-studies.org/ShowDoc.asp?MenuID=63>. והשווה גם חיים שפרבר, "תופעת הנשים העגונות בחברה היהודית במזרח אירופה וביטוייה בעיתונות היהודית, 1857-1896", קשר 40 (2010), עמ' 102-108. על ההשפעה ההדדית בין העיתונות היהודית ובין הפסיקה בנושא העגונות ראה גם ירון זילברשטיין, "תקנת העגונות והעיתונות המודרנית. להשפעותיו של "הכפר הגלובלי" במשפט העברי", שם, עמ' 109-114.

⁴ הקטגוריזציה המוצעת כאן שונה מזו של מיכאל ברוידא (לעיל, הע' 1; עמ' 73-74), שחקר את הנושא מפרספקטיבה של מחקר הלכתי; היא שונה גם משל פריז (לעיל, הע' 2; עמ' 231), שאינה מכסה את כל סוגי מקרי העגונות שהתקיימו במאה הי"ט.

נשותיהם. גבר שננטש על ידי אשתו יכול היה לקבל היתר נישואים עם אשה אחרת – ההיתר היה צריך להיות חתום על ידי מאה רבנים משלוש מדינות שונות ונודע בכינוי "היתר מאה רבנים" – אך נשים לא יכלו לקבל היתר מעין זה. האפשרות היחידה של עגונה להשתחרר מעגינותה הייתה לפנות לקבל "היתר עגונה"⁵, או "היתר בית דין", שהכריז על האישה כרשאית להינשא לאדם אחר. נטישה היא הגורם העיקרי לעגינות, כפי שנראה בטבלה מספר 1, להלן.

2. **גברים ונשים שסירבו לתת גט או לקבל גט.** נשים רבות שבעליהן נאסרו או גורשו מן הממלכה סירבו להעניק גט לנשותיהם,⁶ והן נשארו עגונות. בידינו מידע גם על נשים שנשלחו לכלא וסירבו לקבל גט.⁷ היו גם מקרים שאישה סירבה לקבל גט מטעמים שונים, בדרך כלל כלכליים.⁸

3. **מקרים של בעיות יבום וחליצה.** אישה שבעלה נפטר והיה לו אח, נזקקה להינשא לאח (להתייבם) או לקבל ממנו רשות להינשא לגבר אחר, וזאת באמצעות החליצה. לעתים האח לא נמצא,⁹ ובמקרים אחרים הוא סירב לחלוץ,¹⁰ או דרש לקבל תשלום בעבור החליצה.¹¹ נשים שלא זכו לחליצה נשארו בגדר עגונות.

⁵ ראה : Bernard S. Jackson, "Agunah and the Problem of Authority", Text of Lecture delivered in London on 13th March 2001 under the auspices of the Institute of Advanced Legal Studies, the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies and the Jewish Law Publication Fund Trustees, <http://www.mucjs.org/2001jlpf.pdf>

⁶ ראה למשל המקרה המתואר בשו"ת אבני נזר, לר' אברהם בורנשטיין, פיטרוקוב תרע"ב, סי' קלד.

⁷ ראה למשל מקרה שהאישה נשלחה לכלא בשנת 1855 לארבע שנים, וסירבה לקבל את הגט ששלח לה בעלה – שו"ת כוכב מיעקב, לר' יעקב וידנפלד, ניו יורק תשי"ח, סי' מ.

⁸ ראה מקרה משנת 1869, בקשת הבעל לשאת אישה על פני אשתו שסירבה לקבל גט: אדרת אליהו, שאלות ותשובות, חידושים, ביאורים בש"ס ובארבעת חלקי שלחן ערוך, מאת ר' אליהו גוטמכר [בעריכת יוסף שמואל קריגר, חלק שני, חלק אבן העזר וחושן משפט ועניינים שונים, ירושלים תשמ"ד, סי' מג. למקרה של אישה שסירבה לקבל גט שנשלח אליה מארצות-הברית לעיר מושבה בהונגריה אלא אם תקבל כסף, ראה שו"ת תשורת ש"י, מאת ר' שלמה יהודה טבק [טאבאק], סיגט תרס"ה, מהדורה שנייה סי' ס.

⁹ ראה למשל המקרה של גיטל, המגיד, ר"ח אייר תרל"ט (23.4.1879), או של רייזה קאופמן, המליץ, כ"א סיון תרכ"ט (31.5.1869). נשים השקיעו זמן וכספים בחיפוש אחר אח שיחלוץ להן. כך למשל לאה, אלמנתו של ישראל בראהן, פרסמה מודעות רבות בניסיון לאתר את גיסה איציק – ראה: המגיד, ט"ו חשון תרמ"א (20.10.1880), כ"ב חשון תרמ"א (27.10.1880), כ"ט חשון תרמ"א (3.11.1880), ז' כסלו תרמ"א (10.11.1880), י"ד כסלו תרמ"א (17.11.1880); הצפירה, י"ג תמוז תר"ם (22.6.1880), כ' תמוז תר"ם (29.6.1880), ה' אב תר"ם (13.7.1880), י"ב אב תר"ם (20.7.1880).
¹⁰ הצפירה, י"ט כסלו תרנ"ד (28.11.1893), כ"ד כסלו תרנ"ד (1.12.1893); המליץ, י"ט תמוז תרנ"ד (23.7.1894).

¹¹ ראה המקרה של אלמנתו של יואל יוזפסון: ספר עין יצחק, כולל שאלות ותשובות על ארבעה חלקי שלחן ערוך, מאת ר' יצחק אלחנן ספקטור, וילנה תרמ"ט, סי' לב.

4. נשים רבות היו לעגונות עקב מות הבעל, שגופתו לא נמצאה או לא זוהתה.¹² במקרים רבים מדובר היה במקרים של טביעה,¹³ או אסון טבע אחר. היו גם מקרים שהבעל נרצח, אולם גופתו נמצאה רק מספר שנים מאוחר יותר,¹⁴ ובכל אותה העת נשארה האישה עגונה. רבים ממקרי העלמות הבעל היו מקרים שהבעל גויס לשירות צבאי¹⁵ ונפטר בתקופת שירותו, אולם גופתו לא נמצאה או הושחתה ללא הכר;¹⁶ היו גם מקרים שנעלמו עקבותיו של הבעל המגויס, ולא ברור אם מבחירה.¹⁷ במקרים אחרים הבעל נעלם בעת הקרבות, או נהרג, אולם הרבנים סירבו לקבל את הודעת השלטונות הצבאיים על מות הבעל או העדרותו.¹⁸
5. עגינות כתוצאה מבעיות גט. לעתים גט נכתב באופן משובש,¹⁹ ולכן הגירושין לא נערכו;²⁰ היו גם מקרים שגט שובש בכוונה תחילה על ידי המגרש.²¹ והיו מקרים שנשים סירבו לקבל גט מכיוון שהבעל ניסה לכפות אותו על האישה בכוח או באיומים.²² במקרים מסוימים גט לא ניתן מכיוון שרבנים סירבו לקבל את פסיקתם של רבנים אחרים, בעיקר "רבנים מטעם", שלא הייתה להם הכשרה רבנית פורמלית.²³

¹² אברהם צבי קומיניער שהה בבניין שהתמוטט וגופתו הושחתה באופן שלא ניתן היה לזהותה – ראה שו"ת דברי חיים, לר' חיים הלברשטאם, ב, למברג תרל"ב, סי' נג. המקרה נידון גם על ידי ר' אברהם צבי תאומים, ספר חסד לאברהם כולל שאלות ותשובות על ד' חלקי הש"ע, למברג תרנ"ח, סי' טו.

¹³ המגיד, י"ד בתמוז תרל"ג (9.7.1873); המליץ, ט"ז אדר תרמ"ח (28.2.1888), י"ז אדר ב' תרמ"ט (19.3.1889).

¹⁴ למשל המקרה של שמואל מיבשן, המליץ, י"ח אב תרכ"ה (10.8.1865).

¹⁵ על היהודים בצבא הרוסי ראה: Yohanan Petrovsky-Stern, *Jews in the Russian Army, 1827-1917: Drafted into* Modernity, Cambridge, 2008. אחת הסוגיות שאפיינו מתגייסים הייתה סוגיית גט על תנאי, שגברה במאה הי"ט – ראה יצחק זאב כהנא, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 175-185.

¹⁶ למשל: דוב בן ירוחם בעלה של שינדל היה חייל בצבא האוסטרי ונעלם בעת שלחם באיטליה – ראה שאלות ותשובות קול אריה, מאת ר' אברהם יהודה הכהן שוורץ, שמלוי תרס"ד, סי' פז.

¹⁷ המגיד, י"ב חשוון תרל"ג (13.11.1873), י"ט חשוון תרל"ג (20.11.1873); המליץ, ז' אייר תרמ"ד (2.5.1884).

¹⁸ ראה למשל שו"ת דברי חיים (לעיל, הע' 12), אבן העזר, חלק שני, סי' צח; מקרה שהרבנים סירבו לקבל הצהרת בית חולים על מותו של הבעל ראה שם, סי' נט. וראה גם המקרה של בער יודקע המובא בשו"ת נפש חיה, לר' חיים אלעזר וקס, חלק אבן העזר, תקנת עגונות, פיטרוקוב תרל"ו, סי' י. למחקר על תופעה זו בראשית המאה הכ' ראה: Sarah Gavriella Berger, *Sentenced to Marriage: Chained Women in Wartime, 2006-2007*, Penn Humanities Forum on Travel, Undergraduate Mellon Research Fellows,

http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=uhf_2007

¹⁹ ראה למשל עין יצחק (לעיל, הע' 11), סי' מ.

²⁰ למשל, הגט שניתן על ידי יששכר קמינקי – המגיד, ט' ניסן תרכ"ח (1.4.1868), כ"א אייר תרכ"ח (13.5.1868).

²¹ למשל, הגט שניתן על ידי ישעיה בן יואל – ראה שו"ת מהרי"א הלוי, לר' יצחק אהרן הלוי איטינגא, למברג תרנ"ג, חלק שני, סי' יב.

²² כמו במקרה של אשתו של פ., המובא בשו"ת דבר משה, לר' משה תאומים, למברג תרכ"ד, סי' עט.

²³ ראה למשל שאלות ותשובות וחקרי הלכה, מאת ר' שמואל מוהליבר, בעריכת הרב יהודה לייב הכהן מימון, ירושלים תש"ם, חלק אבן העזר, תשובה ד.

6. **מקרים שאחד מבני הזוג לקה בבריאותו הנפשית ולא יכול היה (במקרה של הגבר) לתת גט או (במקרה של האישה) לקבל גט, מכיוון שמעשה הגירושין מחייב הבנה של המעורבים בו.** במקרה שהגבר לקה בנפשו יכלה האישה לפנות לבית הדין הרבני בבקשה לקבל "היתר בית דין", ששיחרר אותה מן הנישואים. במקרה שהאישה לקתה בנפשה יכול היה הגבר לפנות ולבקש "היתר מאה רבנים", כפי שהוסבר למעלה.²⁴
7. **מקרים שהבעל (או במקרי חליצה אחי הבעל) המיר את דתו.**²⁵ במקרים של המרת דת עדיין היה צורך בגט, ובמקרים שהמומר סירב לתת גט והאישה לא המירה את דתה הייתה האישה לעגונה.²⁶ הסוגיה הקשה ביותר מבחינה הלכתית הייתה מקרה שבו אישה נזקקה לחליצה אולם אחי בעלה המירו את דתם. המקרה הידוע ביותר היה של שרה לאה, אלמנתו של מיכל אלטר גענער מאודסה. שני אחי הבעל המירו את דתם והיא נזקקה לקבלת היתר לעגינותה מקרה זה נידון בהרחבה רבה ביותר בעיתונות, בספרות הרבנית ובכתי הדין האזרחיים של אודסה.²⁷
8. **מקרים לא ברורים.** לעתים פורסמו, בעיקר מעל דפי העיתונות היהודית, מקרים שלא ברור אם הם היו אמיתיים. כך למשל האשים עורך המליץ, אלכסנדר צדרכובים, את אליעזר יהודה שטיינספיר בשליחת מכתבים מזויפים על עגונות לעיתונים "המליץ" ו"הצפירה".²⁸

טבלה מספר 1: סוגי העגונות שניתן למצוא עליהם מידע בעיתונות ובספרות הרבנית, 1857-1896

עגונות	מספר	אחוזים
א1 מקרים של נטישה	2689	
ב1 מעגנים סדרתיים (שנטשו יותר מאישה אחת)	143	
1 נשים עגונות	2670	
<u>גברים עגונים</u>	<u>162</u>	

²⁴ ראה שו"ת שואל ומשיב, לר' יוסף שאול נתנזון, מהדורה ראשונה, למברג תרכ"ה, סי' קכב.

²⁵ על המרת הדת והשפעתה על חיי המשפחה ראה: CheaRun Freeze, "When Chava left home: gender, conversion, and the Jewish family in tsarist Russia", *Polin* 18 (2005), pp. 153-188

²⁶ למשל, המקרה של גיטל מוגיובסקיה – ראה פריז (לעיל, הע' 2), עמ' 238.

²⁷ ראה שם, עמ' 266, עמ' 365 הע' 171. הנושא דווח בהרחבה מעל דפי המליץ, ד' ניסן תרמ"ו (12.4.1886), כ"ה ניסן תרמ"ו (30.4.1886), ה' אייר תרמ"ו (10.5.1886), ט' אייר תרמ"ו (14.5.1886), ח' סיון תרמ"ו (11.6.1886), י"א כסלו תר"ן (4.12.1889), ו' ניסן תר"ן (27.3.1890); וראה גם הצפירה, ד' ניסן תר"ן (25.3.1890). הדיון ההלכתי נוהל בעיקר על ידי ר' אברהם יואל אבלסון מאודסה, ביחוד בשנים 1885 ו-1886. כל החומר פורסם מחדש בשנת 1985 על ידי נכדי הרב – ראה אברהם יואל אבלסון, "תקנות עגונות (ב' חלקים) שו"ת בדין חליצת מומר", ספר עץ חיים, שו"ת חדר"ת וחקרי הלכה מתורתם של ג' דורות לבית אבלסון ובו נכללו שו"ת וחדו"ת נדירים מגאוני עולם בדורות האחרונים, בעריכת יהושע אבלסון ויצחק יעקב אבלסון, ירושלים וחדרה תשמ"ה. בין הרבנים שהשתתפו בדיון ההלכתי היו חשובי הרבנים במזרח אירופה: ר' ישראל איסר שפירא, ר' אהרן זאב וואלף וייל, ר' יצחק אלחנן ספקטור, ר' מרדכי אהרן גימפל יפה, ר' לייב פרנקל, ר' יוסף זכריה שטרן, ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, ר' שמעון אריה שוואבכר ור' שמואל מוהליבר.

²⁸ המליץ, י"ד אלול תרמ"ב (29.8.1882), ד' חשון תרמ"ג (17.10.1882), י"א חשון תרמ"ג (24.10.1882).

67.73	2832	סך הכל עגונות	
2.44	89	מסורבות גט – נשים	2
	13	סרבניות גט – נשים	
	102	סך הכל סרוב גט	
4.23	177	בעיות חליצה	3
12.72	532	גברים שנהרגו וגופתם לא נמצאה או לא זוהתה	4
4.64	194	סוגיות הקשורות לגט (נידונו כאן רק מקרים שהבעל לא נמצא או לא היה יכול לתת או סירב לתת גט חדש)	5
5.93	243	נשים עגונות	6
	7	גברים עגונים (לא קיבלו היתר מאה רבנים)	
	248	סך הכל חולים בעיקר מחלות נפש	
1.72	72	המרת דת ²⁹	7
0.59	22	מקרים לא ברורים או שאינם שייכים לקטגוריה אחרת	8
100.00	4181	סך הכל	

מטבלה זו מסתבר כי שלושים ושניים אחוז מהנשים העגונות שיש עליהן ידיעות לא היו לעגונות כתוצאה מנטישת הבעלים, אלא מגורמים אחרים. יתרה על כך: כפי שנראה מייד, בידינו שני מקורות עיקריים על עגונות אלה, העיתונות וספרות השאלות והתשובות, ושני אלה התמקדו בשני סוגים שונים של עגונות. העיתונות עסקה בעיקר בנשים נטושות וספרות השאלות והתשובות עסקה בעיקר בסוגים האחרים של העגונות.³⁰

טבלה מספר 2: המידע שבידינו לפי סוגי המקורות

2301	עיתונות יהודית
194	עיתונות כללית
2495	סך הכל מידע על מקרי עגונות בעיתונות
1384	ספרות השאלות והתשובות ומקורות רבניים (שלושים מקרים בלבד מופיעים הן בספרות השאלות והתשובות והן בעיתונות)
302	מקורות נוספים
4181	סך הכל

²⁹ ראה למשל: Todd Endelman, "Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw: A Quantative Analysis", *Jewish Social Studies*, n.s. 4, 1 (1997), pp. 28-59; Michael Stanislawski, "Jewish Apostasy in Russia: A Tentative Typology", *Jewish Apostasy in the Modern World*, ed. Todd Endelman, New York, 1987, pp. 189-205.

³⁰ מתוך 1384 מקרי עגונות שדווחו בספרות השאלות והתשובות, 958 (69.22%) עסקו בנשים שלא ננטשו על ידי בעליהן. לעומת זאת מתוך 2301 מקרים שדווחו בעיתונות היהודית, 2045 (88.87%) היו מקרים של נשים נטושות.

טבלה מספר 3 : הפיזור הגיאוגרפי של העגונות, 1857-1896

מספר	מקום
2016	האימפריה הרוסית ³¹
951	האימפריה ההבסבורגית (כולל גליציה)
335	פולין הקונגרסאית
146	רומניה
127	הונגריה
121	ארץ ישראל
113	ארצות הברית
107	אנגליה
97	המדינות הגרמניות
40	תורכיה
34	עיראק
33	מרוקו
13	צרפת
11	סוריה
11	קווקז
9	מצרים
6	שבדיה
5	פרס
2	אוסטרליה
1	אלג'יריה
1	בולגריה
1	קנדה
1	דנמרק
4181	סך הכל

³¹ Shaul Stampfer, "The Geographical Background of : על המורכבות הגיאוגרפית של מזרח אירופה היהודית ראה : East European Jewish Migration to the United States before World War I", *Migration across Time and Nations: Population Mobility in historical contexts*, eds. I.A. Glazier & L. De Rosa, London & New York, 1985, esp. pp. 227-228; idem, "Patterns of Internal Jewish Migration in the Russian Empire", *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*, ed. Y. Ro'i, Ilford, Essex & Portland, OR, 1995, esp. p.37.

עגונות בספרות השאלות והתשובות במחצית השנייה של המאה הי"ט

1. ספרות השאלות והתשובות וחקירה היסטורית

חוקרים דנו רבות בספרות השאלות והתשובות כמקור היסטורי רב חשיבות לחקר ההיסטוריה החברתית היהודית;³² לפני עשרים שנה דן חיים סולוביצ'יק ביסודיות בבעיות המתודולוגיות של חקר ספרות השאלות והתשובות במקור היסטורי לחקר תולדות החברה היהודית בימי הביניים והעת החדשה המוקדמת.³³

בעת החדשה, ובייחוד במאה הי"ט, מהווה ספרות השאלות והתשובות מקור מרכזי של מידע על אודות בעיות חברתיות ובעיקר בכל הקשור לחיי הנישואים של היהודים. בהמשך דבריי אדון במכשלות המתודולוגיות במחקר היסטורי של ספרות השאלות והתשובות, וכאן ברצוני להעיר שתי הערות קצרות על ספרות השאלות והתשובות כמקור למחקר היסטורי בכלל ושל המאה הי"ט בפרט.

ראשית, לא נערך ניתוח שיטתי של ספרות השאלות והתשובות, פרט לעבודתו החשובה של שמואל גליק.³⁴ שנית, יש קשיים רבים בניצול ספרות השאלות והתשובות למחקר היסטורי, וכדברי שאול שטמפפר: "Responsa are not always easy to use. Printed collections are usually heavily edited and it is often the case that the full text of the original question has been deleted"³⁵.

2. עגונות בספרות השאלות והתשובות

היותה של סוגיית העגונות נושא "בוער" בקהילה היהודית, בעיקר במזרח אירופה, ברורה ביותר נוכח בולטותה של סוגיה זו בספרות השאלות והתשובות של המאה הי"ט, אולם מידע זה כמעט שלא נוצל על ידי החוקרים. גם במחקרה של פריז (לעיל, הע' 2) לא נוצלו אלא מעט מאד מן המקורות הרבים שבידינו. ומלבד הספרות הרבה שפורסמה, יש בידינו גם מקורות ארכיוניים רבניים, שגם בהם מידע רב

³² ראה: Pnina Nave-Levinson & Nathan Peter Levinson, *Die Responsen als Spiegel der jüdischen Geschichte*, Tübingen 1996; Samuel Morell, "Rabbinic Responsa as a source for History: A Review Essay", *Modern Judaism* Ruth Berger, "Mental and bodily malfunctioning in marriage: evidence from : 7, 2 (1987), pp. 207-212 sixteenth- and early seventeenth-century responsa from the Ottoman Empire and Poland", *The Jewish Body: Corporeality, Society, and Identity in the Renaissance and Early Modern Period*, eds. Maria Diemling & Giuseppe Veltri, Leiden, 2009, pp. 215-248

³³ חיים סולוביצ'יק, שו"ת כמקור היסטורי, ירושלים תש"ן; וראה גם: Haym Soloviechik, "Can Halakhic Texts Talk History?", *AJS Review* 3 (1978), pp. 153-196 (= "היכולו חיבורים הלכתיים 'לדבר היסטוריה'?", נטועים ט [תשס"ב], עמ' 9-50).

³⁴ שמואל גליק, קונטרס התשובות החדש, א (אותיות א-ל), ירושלים ורמת-גן תשס"ו; ב (אותיות מ-ק), ירושלים ורמת-גן תשס"ז; ג, (אותיות ר-ת), ירושלים ורמת-גן תשס"ט; והשווה: David Novak, "Modern responsa, 1800 to the present", *An Introduction to the History and Sources of Jewish Law*, eds. N.S. Hecht et. al., Oxford, 1996, pp. 379-395.

³⁵ ראה: Shaul Stampfer, "Remarriage among Jews and Christians", *Families, Rabbis and Education – Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Oxford & Portland, OR, 2010, p. 66.

על הנושא.³⁶ סוגיית העגונות הייתה סוגיה מרכזית בספרות השאלות והתשובות זמן רב לפני התקופה הנחקרת כאן, ולמעשה הייתה זו שאלה מרכזית בספרות הרבנית מאז העת העתיקה.³⁷ במאה הי"ט עסקו בעגונות בהרחבה חשובי הרבנים של מזרח אירופה ובהם ר' שלמה קלוגר (תקמ"ו-תרכ"ט, 1869-1785),³⁸ ר' יצחק אלחנן ספקטור, (תקע"ז-תרנ"ו, 1817-1896)³⁹ ר' יוסף שאול נתנון (תק"ע-תרל"ה, 1810-1875), ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר מלובביץ' המכונה ה"צמת צדק" (תקמ"ט-תרכ"ו, 1866-1789), ורבים אחרים.

ייחוד עיקרי של הדיון בנושא העגונות במאה הי"ט היה שספרות השאלות והתשובות הייתה, במידה רבה, תגובה לדיון הציבורי הרחב בשאלה בעיתונות היהודית.⁴⁰ כמו כן, התחוללו שני שינויים בכל האמור בספרות השאלות והתשובות במזרח אירופה והצירוף של שניהם התבטא גם בשאלת ביטוייה של תופעת העגונות בספרות הרבנית של התקופה.

השינוי הראשון, כטענת פיטר האס,⁴¹ היה התהוותן של שתי אסטרטגיות בקרב רבני מזרח אירופה להתמודדות עם המודרנה: הגישה האורתודוקסית והגישה החסידית.

השינוי השני שהתחולל במאה הי"ט במזרח אירופה, היה בקהל שספרות השאלות והתשובות יועדה לו. עד המאה הי"ט קהל הקוראים של ספרות השאלות והתשובות היה מורכב בעיקר מרבנים ומתלמידי ישיבה, אך מן המאה הי"ט השתנה קהל זה,⁴² וחלק נכבד ממנו היו משכילים מתונים, שהיו גם קוראים נלהבים של העיתונות היהודית. במקרים רבים פורסמו ספרי השאלות והתשובות רק לאחר שמפיצי

³⁶ לדוגמה, ארכיון הרב משה נחום ירושלימסקי בספריית מכון שוקן בירושלים: <http://www.schocken-its.org.il/library4.htm>

³⁷ ראה ברגר (לעיל, הע' 32). פרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן מעלה 1315 מופעים של המונח "עגונה", 645 מופעים של המונח "עגונות", 240 מופעים של המונח "עגון" ו-549 מופעים של המונח "עגונא". רבים ממופעים אלה

מתייחסים לתקופות קודמות ומאוחרות לתקופת המחקר שלפנינו – ראה: <http://www.responso.co.il/home.he.aspx>

³⁸ חיים גרטנר, "שימוש חדש בכלי ישן – גבולות ההשפעה של רבנות גליציה לפי ניתוחים סטטיסטיים של ספרות התשובות", דברי הקונגרס העולמי השנים עשר למדעי היהדות, ב, חלק עברי, ירושלים תש"ס, עמ' 127-136.

³⁹ ראה: Aaron Rakeffet-Rothkoff, "Rabbi Yitzhak Elhanan Spektor of Kovno, Spokesman for "agunot", *Tradition* 29, 3 (1995), pp. 5-20

⁴⁰ ראה שפרבר (לעיל, הע' 3).

⁴¹ ראה: Peter J. Haas, *RESPONSA: Literary History of a Rabbinic Genre*, Atlanta, GA 1996, pp. 218-220

⁴² שינוי זה בקהל הקוראים לא היה רק תופעה מזרח אירופית, ועל תהליך מקביל בצרפת ראה: Jay Robert Berkovitz, "Rabbinic leadership in modern France: competing conceptions, paradigms, and strategies in the Emancipation era", *Jewish Religious Leadership: Image and Reality*, ed. Jack Wertheimer, 2, New York, 2004, pp. 505-533.

השינוי בקהל תלמידי הישיבות, בייחוד בליטא במאה הי"ט, ראה מרדכי זלקין, "עיר של תורה" – תורה ולימודה במרחב העירוני הליטאי במאה התשע-עשרה", ישיבות ובתי מדרשות, בעריכת עמונאל אטקס, ירושלים תשס"ז, עמ' 131-161. על הדפסת ספרות השו"ת והפצתה כחלק מהדפסת ספרות רבנית בכלל ראה הערותיו של זאב גריס, "ספרות הלכתית ופרשנית גבוהה", הספר כסוכן תרבות בשנות ת"ס-תר"ס (1700-1900), הקיבוץ המאוחד תשס"ו, עמ' 48-56. כך למשל פירסם המוציא לאור אליעזר מורגנשעס מודעה על ספרו של הרב משה נחום ירושלימסקי, "ברכת משה", בעיתון המגיד, החל בב' שבט תרמ"ז (27.1.1887), ובו הוא הגדיר את קהל קוראיו המיועד: חובבי ציון ושוחטים ובודקים. במודעה איזכר המוציא לאור גם את ספריו האחרים של הרב ירושלימסקי.

הספרים החתימו מנויים לרכישת הספר⁴³ – עיון ברשימות המנויים, שנדפסו בחלק מהספרים, מלמד על קהל הקוראים החדש. גם הפרסומים על הספרים בעיתונות היהודית מעידים על הצורך בפנייה לקהל הקוראים החדש.⁴⁴

בדרך כלל בחברה היהודית המסורתית נידונו ענייני המשפחה בחוג המשפחה (אם כי סביר שהעלמותו הפתאומית של גבר לא נעלמה מעיני אנשי המקום), ואילו כעת נידונו נושאים אלה באורח פומבי (כאמור בעיתונות, אולם גם בספרות ובשירה ביידיש ובעברית⁴⁵). לפומביות זו הייתה השפעה על ספרות השאלות והתשובות, ובמקרים רבים ההתייחסות בספרות זו לעגונות הייתה בתגובה למידע שהופיע בעיתונות היהודית. שינוי זה משמעותי: עד כה השואל היה פונה לרב בשאלה, והרב פירסם את המקרה, על פי החלטתו, בספר שאלות ותשובות – כעת היה בפני הפונה לרב מסלול נוסף לפרסם את הבעיה: העיתונות. וכפי שנראה, הרבנים היו ערים לדבר זה.

יחסה של האורתודוקסיה היהודית כלפי העיתונות היה דו-משמעי;⁴⁶ גם יחסם של חלק מעורכי העיתונים, שהיו מזוהים עם תנועת ההשכלה, כלפי הרבנים ותלמידי הישיבות לא היה חד-משמעי.⁴⁷

⁴³ על נוהג זה ראה ברל כהן, ספר הפרנומערטאן, ניו יורק 1975.

⁴⁴ ראה למשל המודעה שפורסמה על ידי מוכר הספרים יוסף שלזינגר, המגיד, ח' אב תרל"א (26.7.1871); מודעה על ספר השאלות והתשובות "יד אלעזר" ראה שם, כ"ג אייר תרמ"ג (30.5.1883); מודעה על ספר הלכתי שעסק בעיקר בדיני עגונה, "אבן שמואל", ראה שם, כ"ז אייר תרמ"ד (22.5.1884) – מודעה זו פורסמה פעמים רבות. רשימת ספרי שאלות ותשובות הופצה על ידי המוציא לאור אהרן פרויס מקרקוב באופן חוזר ונשנה בשנת 1877 – ראה המגיד, י' שבט תרל"ז (24.1.1877), כ"ד שבט תרל"ז (7.2.1877), ב' אדר תרל"ז (14.2.1877), ט"ו אדר תרל"ז (28.2.1877). על רשימות הספרים ראה חגית כהן, בחנותו של מוכר הספרים – חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ו, בייחוד פרק רביעי: מדף הספרים – הקטלוגים ומה שבהם.

⁴⁵ ראה: Naomi Seidman, "Gender and the disintegration of the shtetl in modern Hebrew and Yiddish literature",

The Shtetl: New Evaluations in its History and Character, ed. Steven t. Katz, New York, 2007, pp. 193-210.

⁴⁶ ראה לדוגמה יחסו של הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), ראש ישיבת וולוז'ין – שו"ת משיב דבר, ורשה (ללא שנת דפוס): בחלק שני, סי' ח, הוא מצטט את "המליץ" של שנת 1887. במקום אחר התייחס הרב לעיתון "הצפירה": חלק רביעי, סי' מט. עם זאת קבע הרב כי "אין מקום לד"ת [דעת תורה] בעלי העתים [בכתבי העת] רק במה שההכרח מביא להוציא העניין מבורר למעשה" – חלק שני, סי' ט. וראה גם דיונו של שאול שטמפפר, הישיבה הליטאית, מהדורה מורחבת ומתוקנת, ירושלים תשס"ה, עמ' 179-180. ר' חיים ברלין, בנו של הנצי"ב, התייחס לעיתון "הלבנון" (התייחסות זו אינה מפתיעה, מכיוון ש"הלבנון" היה כתב עת אורתודוקסי שפירסם באופן קבוע מדור בשם "כבוד הלבנון" שנדפסו בו פסיקות הלכתיות). על הלבנון ראה: Roni Be'er-Marx, "'Halevanon': zur Neuinterpretation eines orthodoxen Organs", *Die jüdische Presse im europäischen Kontext, 1686-1990*, eds. Susanne Marten-Finnis & Markus Winkler, Bremen, 2006, pp. 89-99. וראה יעקב קוסובסקי-שחור (מהדיר), חיים ברלין, ספר נשמת חיים – דרשות, מאמרים ומכתבים בענייני ציבור, חיזוק הדת ומערכות ישראל, בני ברק תשס"ב, סי' קלז. ר' חיים ברלין התייחס גם למנהג אביו לקרוא באופן קבוע את העיתונות היהודית: "מנהג העולם שקוראים במכתבי העתים בשבת" (שם, סי' כד). וראה גם: Eliezer Brodt, "Corrections and Clarifications on Two Editions of R. Chaim Berlin's Responsa: An Egregious Example of Censorship", *The Seforim Blog*, seforim.traditiononline.org/index.cfm/2008/11/26. והיחס הדו-משמעי של רבנים במזרח אירופה כלפי העיתונות ראה משה סמט, "היהדות החרדית בזמן החדש –

מכיוון שלרוב העיתונים היהודיים, בעיקר במרכז אירופה ומזרחה הייתה אוריינטציה משכילית, ראו רבים מרבני מזרח אירופה בעיתונות יריב מסוכן ומייצג המודרנה. מצד שני, כאשר גברה בקרב מנהיגי האורתודוקסיה ההבנה של תפקיד העיתונות בחברה מודרנית, החלו רבנים להשתמש בעיתונות ככלי מרכזי לשימור השפעתם בחברה היהודית.⁴⁸ יתרה מזו, רבנים מפורסמים פרסמו מודעות בעיתונות בבקשה לסייע למצוא גברים נוטשים,⁴⁹ וראו בפרסום זה כלי עיקרי במאבק נגד התופעה של עגינות. לטענתי, ניתן למצוא מספר חידושים במאפייני ספרות השאלות והתשובות במאה הי"ט לעומת מאפיינייה בתקופות קדומות יותר. בעיקר יש לשים לב לכך, שהרבנים החלו לפרסם את החלטותיהם לא רק בדרך המקובלת, כלומר לפרסמן בספרי שאלות ותשובות. שני אופנים חדשים של פרסום תשובות הופיעו החל משנות השישים של המאה הי"ט, ואלו הם:

1. רבנים החלו לפרסם דברי הלכה בעיתונים, במיוחד בעיתון האורתודוקסי "הלבנון" - בחלק "כבוד הלבנון", שנדפס בסופו של העיתון, פורסמו באורח קבוע שאלות ותשובות ודיונים הלכתיים.⁵⁰ פניות של רבנים לרבנים במקומות אחרים בבקשה לסייע במציאת בעלים פורסמו גם בעיתונים

ב: האורתודוקסיה ביהדות מזרח-אירופה", החדש אסור מן התורה - פרקים בתולדות האורתודוקסיה, ירושלים תשס"ה, עמ' 36.

⁴⁷ כך סירב אלכסנדר צדרכובים, עורך "המליץ", לפרסם בעיתונות את חילוקי הדעות בישיבת וולוז'ין בעניין מועמדות ר' חיים ברלין, בנו של הנצי"ב, למשרת ראש הישיבה - ראה פנחס טורברג, "בצאתי מוולוז'ין", ישיבות ליטא - פרקי זכרונות, בעריכת עמנואל אטקס ושלמה טיקוצ'ינסקי, ירושלים תשס"ד, עמ' 198. על העיתונות ככלי במאבקי תלמידי ישיבת וולוז'ין כנגד ראשי הישיבה והממסד הרבני ראה שטמפפר (לעיל, הע' 46), עמ' 153. על איסור קריאת עיתונים שהוטל על תלמידי הישיבה ראה שם, עמ' 176-177.

⁴⁸ ר' דוד פרידמן התייחס בחלק מהשאלות והתשובות שלו לעיתונות היהודית; כך למשל, בספר שאילת דוד (פיטרקוב תרע"ג, חלק אבן העזר, סי' טז) הוא התייחס לעיתון "המגיד" של שנת 1873. ניתן למצוא התייחסויות רבות לעיתונות היהודית גם אצל ר' שלום מרדכי שברון. בשו"ת מהרש"ם (ירושלים תשל"ד, חלק שביעי, סי' מ) התייחס המהרש"ם לעגונה חיה סטשעני, וציין במפורש כי החלטתו התבססה על מידע מהעיתונות. גם בהתייחסו למקרה של העגונה רייזל לישטין, בשנת 1895, שבעלה טבע באוניה בדרכו לאמריקה, הסתמך הרב רבות על מידע עיתונאי; הוא אף הציע לפרסם מודעה בעיתון במקרה שהבעל שרד. זו הייתה הדרך המקובלת להעברת מידע, ציין הרב - שם, חלק ראשון, סי' ו. במקרה של חנה גולדה, שוב בשנת 1895, עודד הרב את האישה לפרסם מודעה בעיתון - חלק שביעי, סי' קנ. וראה רוני באר-מרקס, "בית ועד לרבנים ותלמידי חכמים - התגבשותו של 'הלבנון' ככלי פוליטי של האורתודוקסיה היהודית בליטא", דברי הקונגרס העולמי החמישה עשר למדעי היהדות, 2-6.8.2009, מהדורה מקוונת, 2010 <http://www.jewish-studies.org/ShowDoc.asp?MenuID=63>

⁴⁹ ר' יוסף שאול נתנזון פירסם מודעות לאיתור בעלים נוטשים - המגיד, י"א תמוז תרי"ח (23.6.1858), ראש חודש תמוז תר"כ (20.6.1860), כ"ה תמוז תרכ"א (3.7.1861), ר' אלול תרל"א (23.8.1871), כ"ו תשרי תרל"ב (11.10.1871); ר' מרדכי ויסמן חיות עשה כמותו - שם, ח' תמוז תר"כ (28.6.1860); י"ג אב תרכ"ז (14.8.1867); וכך גם ר' חיים נתן דמביצר - שם, כ"ה אב תרכ"ב (21.8.1862); גם ר' שלמה קלוגר עשה זאת, באמצעות בנו, הרב אברהם בנימין קלוגר - המליץ, י"ח אייר תרכ"ד (24.5.1864).

⁵⁰ כך למשל פירסם הרב שמואל סלאנט תשובה בהלבנון, י"ט אלול תרכ"ג (3.9.1863). תשובה זו פורסמה מאוחר יותר בספר השאלות והתשובות שלו, תורת רבינו שמואל סלאנט, ירושלים תשנ"ח, סי' צא. וראה גם דיונה של באר-מרקס (לעיל, הע' 48) על "הלבנון" ככתב עת בשירות האורתודוקסיה הליטאית.

אחרים, שלא הייתה להם נטייה אורתודוקסית קיצונית,⁵¹ אולם לא פורסמו שאלות ותשובות בעיתונים לא-אורתודוקסיים.

2. רבנים החלו לפרסם כתבי עת רבניים שיועדו לרבנים אחרים, אבל גם לקהל רחב יותר.⁵² חלק מכתבי עת אלו היו מיועדים לשאלות ותשובות בלבד;⁵³ כתבי עת אחרים פרסמו שאלות ותשובות לצד חומר נוסף.⁵⁴

בעיות מתודולוגיות בחקר ספרי שאלות ותשובות

כפי שנאמר למעלה, המידע המצוי בספרי שאלות ותשובות הוא לעתים קרובות חלקי, ובחלק מהמקרים אין לנו מידע מדויק על המעורבים במקרה; בתשובות רבות מאד לא נמסר התאריך. קושי מתודולוגי עיקרי בחקר ספרי שאלות ותשובות נובע מכך, שספרים רבים לא פורסמו על ידי מחבריהם אלא אחר מותם, על ידי בני משפחותיהם ותלמידיהם, בשינויים ובהשמטות מכוונות.⁵⁵ בספרי שאלות ותשובות רבים מופיעים מקרים שהתרחשו זמן רב לאחר מות המחבר, ובחלק מהספרים הוסיפו העורכים שאלות ותשובות משלהם.⁵⁶ קושי נוסף מבחינה מחקרית נעוץ בכך שבדרך כלל ספרות השאלות והתשובות ערוכה בסדר תימטי ולא כרונולוגי, בחינת "אין מוקדם ומאוחר בתורה". קריאת ספר שאלות ותשובות מקשה לכן, לעתים, על הבנת ההקשר ההיסטורי שהתשובה ניתנה בו.⁵⁷

⁵¹ ראה למשל פנייה של הרב שלמה ברנשטיין מדורובין במחוז פלוצק לרבנים באנגליה לסייע במציאת המעגן זכריה ורטקוף – המגיד, כ"א כסלו תרכ"ד (2.12.1863). היו גם מקרים שרבנים פנו לעורכי העיתון בבקשה לסייע במציאת בעל נוסח, למשל פנייתו של הרב דובער איזנשטט מקנישין לעורך "המגיד" – המגיד, י"ט אייר תרכ"ד (25.6.1864); או פניית הרב שלום בלוי בדברצ'ץ בהונגריה לעורך – המגיד, י"א סיון תרכ"ד (15.7.1864).

⁵² למשל, "פליטת סופרים", בעריכת יהושע השיל הלוי (לורין), שיצא לאור בוילנה בשנת תרכ"ג (1863).

⁵³ למשל "תל תלפיות", בעריכת הרב ישעיה זילברשטיין, שיצא לאור בוואצ (Vacz) שבהונגריה מאז 1892; "שערי תורה", שיצא לאור בוורשה על ידי הרב יצחק פינגבוים, החל משנת 1893; "המאסף", בעריכת הרב יוסף קואינקה, שיצא לאור בירושלים החל בשנת 1896.

⁵⁴ למשל "מחזיקי הדת", שיצא לאור כשבועון בעריכת הרב שמעון סופר, והופיע בקרקוב החל בשנת 1878, או "הנשר", בעריכת יוסף כהן צדק, שיצא לאור בלמברג (לבוב) בשנים 1862-1864. על "חברת מחזיקי הדת" ראה רחל מנקין, צמיחתה וגיבושה של האורתודוקסיה היהודית בגליציה – חברת "מחזיקי הדת" 1867-1883, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2001.

⁵⁵ ראה שמואל גליק, "על שינויים, השמטות וצנזורה פנימית בספרי שאלות ותשובות", *Quntres: An Online Journal for the History, Culture and Art of the Jewish Book* 1, 1 (2009), pp. 40-76 <https://taljournal.jtsa.edu/index.php/quntres/article/viewFile/40/8>

⁵⁶ למשל, ספר השאלות והתשובות של ר' יעקב משולם אורנשטיין, "ישועות יעקב" (למברג תרכ"ג), כולל תשובות של בן המחבר, מרדכי זאב אורנשטיין, ונכד המחבר, צבי הירש אורנשטיין. על הקשיים בניתוח שאלות ותשובות ראה יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקות, רמת-גן תשס"ה, עמ' 228-306.

⁵⁷ ראה: גליק (לעיל, הע' 55); שטמפפר (לעיל, הע' 35), עמ' 66 הע' 22. ספרי שאלות ותשובות רבים הם בגדר איסוף אקלקטי של שאלות ותשובות מספרים שונים, וגם הם מסודרים באופן תימטי ולא כרונולוגיה, למשל: ספר מנחת אהרן, ל' אהרן גורדון, חלק שלישי, ירושלים תרפ"ח.

שאלו שטמפר טען כי " by nature responsa deal with exceptional cases rather than with " 58; "common ones for which standard answers are available" אולם במקרה של עגונות קיימים "מקרים יוצאי דופן" רבים, מאחר שהתופעה התאפיינה בממדים חדשים, שהיו אופייניים למאה הי"ט. למשל, גט שנשלח ממקומות מרוחקים הועבר באופן מסורתי באמצעות שליח, אך החל מן המאה הי"ט ניתן היה לשלוח את הגט בדואר. סוגיה זו אולי הייתה בגדר יוצא דופן בספרות ההלכתית, אבל הייתה לנורמה במאה הי"ט. זיהוי גופה בעזרת תצלום גם הוא היה תופעה חדשה. דוגמה נוספת היא השימוש של יהודים בשמות פרטיים ובשמות משפחה לא-יהודיים, שהתפשט יותר ויותר במאה הי"ט, והתעוררה שאלה של כתיבת השם בגט; סוגיה קשורה הייתה השאלה מהו התעתיק המדויק של שם לא-יהודי בגט. כל אלה מקרים יוצאי דופן, שהיו אופייניים ליותר ויותר יהודים במאה הי"ט.

הערה אחרונה ביחס לשימוש במידע המצוי בשאלות והתשובות במחקר על עגונות במאה הי"ט. בספרי השאלות התשובות מופיעים מקרים רבים יותר מן המקרים שנותחו במחקר, והשיטה שאומצה לצורך המחקר היא כזו: כל המקרים שמוזכרות בהם עגונות אבל לא מוזכר תאריך, או שתאריך התשובה אינו ברור, הושמטו מן המחקר. כך גם ביחס למקרים שלא נמצא בהם מידע על מקום ההתרחשות. מקרים שמוזכר שם המעורבים במקרה או שם מקום הוכנסו לאוכלוסיית המחקר; מקרים שלא מוזכר בהם שם ומקום הוצאו מאוכלוסיית המחקר. כמובן, כל המקרים שמופיע בהם תאריך ומקום הוכנסו לאוכלוסיית המחקר.

58 שטמפר (לעיל, הע' 35), עמ' 66 הע' 22.